6

प्रबोधचन्द्रोयम्

अत्र श्रीकृष्णमिश्रेण संस्कृतनाट्यपरम्परायां गम्भीरं दार्शनिकविचारं नाटकस्य मुख्याधारं कृतम्। एतादृशेन कथानकेन सह नाटकस्य लेखनं एकं चुनौतीपूर्णं कार्यं भवति यतः एतेन मनोरञ्जनस्य मूल्यस्य हानिः भवितुम् अर्हति। परन्तु श्रीकृष्णमिश्रः एतादृशां गम्भीरविचारधाराम् कथारूपेण परिणमयितुं कार्यं महता कौशलेन चतुरायेन च अकरोत्। यथा तेन मनुष्याय स्थानं दत्तं, तस्य आन्तरिकविग्रहं च नाटके खलु अतीव सृजनात्मकम्। श्रीकृष्णः प्रबोधचन्द्रोदयस्य लेखने नाटकस्य नियमानाम् अपि उल्लङ्घनं न करोति। प्रदर्शनं मनसि कृत्वा संवादानाम् अपि उपयोगः भवति। मूलतः अस्मिन् नाटके अद्वैतवेदान्तस्य विष्णुभक्तेः च समन्वयः अस्ति, परन्तु दर्शनं, उपदेशः च कुत्रापि नाटकस्य गतिं मन्दं न करोति।

शिक्षणपरिणामाः

अस्य पाठस्य अध्ययनं कृत्वा भवन्तः-

- प्रबोधचन्द्रोदयस्य रचयिता श्री कृष्णमिश्रस्य विषये ज्ञातुं;
- प्रबोध चन्द्रोदयस्य कथानकस्य विषये ज्ञातुं;
- प्रबोधचन्द्रोदयस्य पात्राणां विषये ज्ञात्वा एतेषां पात्राणां अभिनयं कर्तुं समर्थः; तथा
- प्रबोधचन्द्रोदये प्रयुक्तानां नाटकीयविधिनां विषये ज्ञातुं।

6.1 प्रबोधचन्द्रोदयस्य सामान्यपरिचयः

प्रबोधचन्द्रोदयस्य रचयिता श्रीकृष्णमिश्रस्य समयः प्रायः ११ शताब्द्याः उत्तरार्धः अस्ति। श्रीकृष्णस्य निवासस्थानं मगधम् आसीत् यतः स्वग्रन्थेषु द्वारका मथुरा च विहाय मण्डार इति तीर्थयात्रायाः

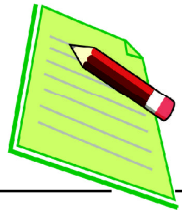

उल्लेखः कृतः। एतत् मण्डारं बिहारे स्थितम् अस्ति। प्रबोध चन्द्रोदय श्री कृष्ण मिश्र के एकमात्र सृष्टि। नाम्ना एव नाटके चित्रितां कथां सूचयति।

वस्तुतः प्रबोधचन्द्रोदयः गम्भीरः दार्शनिकरूपेण च प्रतीकात्मकः नाटकः अस्ति। मानवजीवनं ६-अँकेषु चित्रितम् अस्ति। नाटके श्रीकृष्णमिश्रेण मानवहृदयस्य द्वयोः प्रवृत्तियोः चित्रं प्रस्तुतम् अस्ति। एकः वृत्तिः आत्मज्ञानं प्रति प्रवृत्ता इव अपरा वृत्तिः तस्मात् निवर्तते इव। चित्तपुत्रद्वयस्य विरोधः कल्पितः, उभौ च मनसः प्रवृत्तिनिवृत्तौ उत्पन्नौ सौतेयभ्राता। तेषां नाम मोः विवेकः च। आसक्तिपक्षे कामः कामलोभः हिंसाहंकारः। तस्य श्संभवश इति पौत्रः अपि अस्ति यः मोहस्य पुत्रात् लोभात् तस्य स्नुषा तृष्णायाः च जन्म प्राप्यते। मिथ्यादृष्टिः कुल्ता इति दर्शिता। चार्वाकः भौतिकसुखानां प्रति प्रवृत्तिं प्रतिनिधियति। अपरं तु द्वितीयपक्षस्य मुख्यः पक्षः विवेकः यस्य सह प्रज्ञा, करुणा, शान्तिः, परिश्रमः, क्षमा, सन्तुष्टिः, विषयविचारः च सन्ति विवेकः किञ्चित्कालं यावत् पराजितः इति अनुभवति, तस्य सेना विघटितः भवति परन्तु अन्ते विवेकः विजयं प्राप्नोति। अस्मिन् विजये विष्णुभक्तिः महत्त्वपूर्णा भूमिकां निर्वहति। इति नाटकस्य मुख्यं कथानकं।

तेन सह श्रमस्य, शान्तिस्य च कथा अपि योजिता अस्ति। शान्ति या मातरं नष्टा यस्य नाम श्रम। श्रमः दुष्टप्रवृत्तिभिः आक्रमितः भवति परन्तु विष्णुभक्त्या रक्षणं प्राप्नोति। श्रीकृष्णमिश्रेण अस्मिन् कथायां पात्ररूपेण मानवीयप्रवृत्तयः अतीव कुशलतया प्रस्तुताः सन्ति।

कथायां सः तत्कालीनप्रधानधर्मेषु जैनधर्मेषु, बौद्धधर्मेषु, ब्राह्मणधर्मेषु च श्रमस्य अभावं कुशलतया दर्शयति। नाटके दीर्घकालं यावत् संघर्षं कृत्वा सत्यपक्षः विजयते यः संग्रामविजयः इति दर्शितः अस्ति। राजा मनः स्वपुत्रेण स्वपत्न्या च प्रवृत्तिवियोगेन अतीव दुःखितः अस्ति किन्तु सत्यसिद्धान्तैः वेदज्ञानेन च तस्मिन् धैर्यं निर्मायति निवृत्तिं च स्वपत्नीरूपेण स्वीकुर्वति। अन्ततः विवेकः उपनिषद्भिः सह मिलति, अस्याः उपनिषदस्य माध्यमेन च प्रबुद्धः भवति, सर्वेषां जगत् ज्ञानात् मुक्तं भवति।

6.2 प्रबोधचन्द्रोदयस्य प्रमुखाः पात्राः

नाटकस्य पात्रसूची यथा-

सूत्रधारः	- नाटकस्य आचार्यः
नातिः	- तस्य पत्नी
विवेकः	- नायकः
मतिः	- वीरपत्नी
वास्तु विचारः	- विवेकस्य मित्रम्
संतोषः	तस्य सहचरः

पुरुषः	उपनिषदस्य पतिः
प्रबोधोदयः	पुरुषपुत्रः
श्राद्धः	सात्विकी, राजसी, तामसी
शान्तिः	विवेकस्य भगिनी
करुणः	शार्द्धस्य मित्रम्
विष्णु-भक्तिः	उपनिषद के मित्र
उपनिषदः	वेदान्तशास्त्रम्
सरस्वतीः	विष्णु भक्ति के मित्र
क्षमाः	विवेकस्य मित्रम्
वैराग्यः, निदिध्यासनः, संकल्पः	मनपुत्रः
परिपार्श्विकः, पुरुषः, सारथी, प्रतिहारी	अन्यपात्राः
महामोहः	प्रतिनायकः
चार्वाकः	मोहस्य मित्रम्

काम-क्रोध-लोभ- दम्भ- अहंकारः- मोहस्य अमात्यानि

मनः	संकल्पात्मकः
कपालिकः	सोमसिद्धान्तस्य संस्थापकः
महन्तः	दुराचारिण मठपतिः
मिथ्यादृष्टिः	मोहस्यपत्नी
विभ्रमावतीः	तस्याः सखी
रतिः	कामपत्नी
हिंसाः	क्रोधस्य पत्नी
त्रिष्णाः	- लोभस्य पत्नी

अन्य पात्र- बटुः, शिष्यः, पुरुषः, दौवरिका

उपर्युक्तानां पात्राणां नामतः स्पष्टं भवति यत् श्रीकृष्णमिश्रेण अस्मिन् नाटके वेदान्तं दर्जनकं उद्देश्यं कृतम् अस्ति। श्रीकृष्णमिश्रेण मनुष्यस्य वेदान्तज्ञाने सहायकाः बाधकाः च प्रवृत्तिः द्वयमपि चरित्ररूपेण दर्शितम् अस्ति। उभयोः प्रवृत्तयोः संयोगं योग्यसंयोगत्वेन चित्रयित्वा पाठकान् तान् अवगतान् कृतवान्।

पाठगत - प्रश्नाः 6.2

1. प्रबोधचन्द्रोदयस्य कर्ता कः?
2. श्रीकृष्णमिश्रस्य कालः कः?
3. प्रबोधचन्द्रोदयः नाटकस्य कीदृशः?
4. प्रबोधचन्द्रोदये अँकानि कति संख्याः सन्ति?
5. प्रबोधचन्द्रोदयस्य नायकः कः?
6. प्रबोधचन्द्रोदयस्य प्रतिनायकः कः?
7. मतिः कः?
8. रतिः कः?
9. चार्वाकः कः?
10. विष्णुभक्तिः कः?

6.3 प्रबोधचन्द्रोदयनाटकस्य कथानकम्

प्रबोधचन्द्रोदयनाटकस्य कथानकं कुलम् षट्-अङ्केषु वर्णितम् अस्ति। श्रीकृष्णेन दार्शनिकविचारानाम् आधारेण नाटकं कृतम् अस्ति। नाटकस्य कथानकं यथा-

प्रथमः अंकः

चित्तस्य द्वे स्त्रियः ख्र प्रकृतिः निवृत्तिः च। तेभ्यः उत्पद्यमानः आसक्तिः अन्तःकरणं च परस्परं विरुद्धं भवति। विवेकेन शान्तिः श्रमः, आसक्तिः च कामलोभः तृष्णा, क्रोधः हिंसा इत्यादयः सन्ति कामरातिः संख्यायाः आरम्भे प्रवर्तते। रतिः कामं वदति यत् परस्परविरोधी अन्तःकरणं मोहस्य समस्या अस्ति। यौनसम्बन्धः तस्य विश्वासं करोति यत् त्वं स्त्री अत एव त्वं तस्मात् भीतः असि, अन्यथा विवेकः न स्यात्। यम-नियम-कथितानां युष्मान् अन्तःकरणमन्त्रिणां कृते केवलं अस्माकं मानसिकविकारः एव पर्याप्तः। एते यमनियमाः मदस्य मत्स्यस्य च पुरतः स्थातुं न शक्नुवन्ति। रतिः अपि कामं पृच्छति यत् मया श्रुतं भवतः विवेकः च एकस्मिन् गोत्रे भवतः। कामः एक एव वंशः इति। किमर्थमिदं पृच्छसि? केवलं अस्माकं द्वयोः अपि एकः एव पिता अस्ति। अस्माकं पिता मनः स्वबलेन एतत् जगत् प्राप्तवान्। वयं द्वौ अपि पितुः प्रियौ आस्मः। वयं च तान् नियन्त्रणं कृतवन्तः। अयं अन्तःकरणः अस्मान् पितरं च स्वमार्गात् दूरीकर्तुं इच्छति। रतिः पृच्छति यत् एतत् पापं केवलं ईर्ष्याद्वेषात् एव क्रियते वा इति। एतस्मिन् विषये कामः वदति यत् भवन्तः भीताः भविष्यन्ति। अस्माकं कुले विद्या नाम राक्षसः जायते। अस्य कारणात् रतिः भीता भूत्वा स्वकार्य्ये लप्यते। कामः तस्मै आश्वासयति यत् तस्य जीवने ज्ञानं न उत्पद्येत इति।

टिप्पणी

त्वं केवलं धैर्यं धारय। रतिः पृच्छति यत् विवेकः अस्य विद्यायाः जन्म इच्छति वा? एतत् ज्ञानं तेषां अपि गौरवं करिष्यति। उत्तरं हाँ इति। अपरं तु मनः अन्तःकरणं च परस्परं सम्भाषणं कुर्वन्ति। विवेकः मतिं वदति यत् एतत् दुर्भाग्यपूर्णं कर्म अस्मान् पापिनः इव दर्शयति। मतिः पृच्छति यत् मनुष्यः स्वाभाविकतया आनन्दे अस्ति, तर्हि एते जनाः तं कथं बन्धने स्थापितवन्तः। विवेकः कथयति यत् स्मार्टः पुरुषः अपि स्त्रियैः फसति। एतेऽपि माया बन्धने स्थापिताः। मतिः तस्य उत्तरस्य कारणं पृच्छति विवेकः च वदति यत् यदि अस्माकं उपनिषदैः सह सम्बन्धः भवति तर्हि बोधः उत्पद्येत, अयं बन्धः मुक्तः भवितुम् अर्हति इति।

द्वितीयः अंकः

द्वितीये खण्डे मोहराजः अभिमानं आह्वयति, विवेकेन प्रबुद्धोदयस्य प्रतिज्ञां कृत्वा तीर्थयात्रायाः प्रति साहसं प्रेषितम् इति वदति। अस्माकं वंशस्य पतनस्य समयः अस्ति। अतः सर्वेषां विरोध ं कर्तुं सावधानं कुर्वन्तु। पृथिव्यां सर्वेषां मोक्षस्थानं काशी तत्र गत्वा चतुर्षु आश्रमेषु उपद्रवं सृजतु। मया अत्र मम चिह्नं कृतम्। धूर्ताः जनाः मद्यं पिबन्ति, ग्रामवधूभिः सह रात्रौ वसन्ति, प्रातःकाले च तपस्वीरूपेण अभिनयं कुर्वन्ति। तदा दक्षिणतः दम्भः आगत्य वदति यत् अत्र निवसन्तः सर्वे जनाः मूर्खाः सन्ति तथापि ते स्वस्य पाण्डित्यस्य गर्वं कुर्वन्ति। ऋषयः शिरः परिवर्त्य वेदान्तं दापयन्ति। इत्युक्त्वा अहंकारः दम्भस्य आश्रमं प्राप्नोति। तत्र अलङ्कारं दृष्ट्वा तत्स्थानं किञ्चित्कालं यावत् स्वस्य विश्रामस्थानं करोति। आगच्छन्तं दृष्ट्वा दम्भस्य शिष्यः तं दूरं तिष्ठतु इति वदति। पादप्रक्षालनं विना तत्र गन्तुं न शक्यते। एवं कृत्वा अहङ्कारः तत्र गन्तुं सज्जः भवति परन्तु अभिमानः स्वप्रयत्नद्वारा बटुं तं निवारयितुं याचते। अहङ्कारः बहु आश्चर्यचकितः भवति। अहङ्कारः यदा स्वस्य विषये कथयति तदा अभिमानः तं परिचिनोति, हे, एषः मम पितामहः इति वदति। अभिज्ञानानन्तरं अभिमानस्य पादौ नमति अभिमानः। अहंकारः गर्वेण वदति यत् मया त्वां द्वापरयुगस्य अन्ते बाल्ये दृष्टम् आसीत्। त्वं इदानीं प्रौढः असि, वृद्धत्वात् च अहं त्वां ज्ञातुं न शक्तवान्। भवतः कुटुम्बे सर्वे कुशलाः सन्ति वा ? दम्भः वदति आम्, ते जनाः अपि अत्र सन्ति। अहंकारः अभिमानं आसक्तिं च पृच्छति विवेकविषये च चर्चां करोति। तदा एव आसक्तिः आगच्छति। तेन सह चार्वाक् सम्प्रदायः अपि आगत्य स्वस्य सम्प्रदायस्य प्रचारं करोति। सः चार्वाकसिद्धान्तं श्रुत्वा अतीव प्रसन्नः भवति। तत्र चार्वाकस्य दम्भस्य च संभाषणम्। चार्वाकः वदति- विष्णुभक्तिः नाम योगिनी अस्ति। कालः ते तस्य पदोन्नतिं स्थगितवन्तः। तथापि तस्य महत् प्रभावः अस्ति। यत्र सा निवसति तस्य वंशस्य प्रति पश्यितुं अपि अतीव कठिनं भवति। तदा एव एकः पुरुषः मध्यस्थस्य सन्देशं गृहीत्वा आगच्छति। तस्याः पत्रं पठित्वा ज्ञायते यत् शांतिः विवेकस्य उपनिषदपरिचयार्थं स्वमातरं श्रामं दिवारात्रौ उपनिषदं व्याख्यायते। आसक्तिः वदति यदा कामः तस्य विरुद्धः तदा तस्य स्थितिः का। मध्यमवर्गाय अस्माकं आदेशः अस्ति यत् धर्मः अक्षुण्णः भवतु। तदा एव क्रोधः लोभश्च गुणान् प्रकाशयन् मञ्चं प्रविशति। आसक्तिः शान्तिनियन्त्रणस्य उपायान् चिन्तयति।

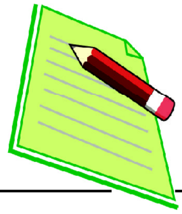

टिप्पणी

तृतीयः अंकः

मिथ्यादृष्टिः श्रमं अवशोषयति, शान्तिं अन्वेष्य श्रमः वनानि, पर्वताः, नद्यः च अन्वेष्टुं गच्छति। करुणानामसखीयाः आग्रहेण शान्तिः पाखण्डिषु श्रमं अन्वेष्टुं गच्छति। तत्र सा दिगम्बर जैन भिक्षवः स्वश्रद्धा श्रेष्ठा इति दावान् परिभ्रमन्तः पश्यति। तत्र श्रमं प्राप्नोति। परन्तु सः तामसीश्रमः एव। अस्मिन् अन्वेषणसम्बद्धे शान्तिः अपि बौद्धभिक्षुणां समीपं गच्छति। तत्र एकः बौद्धः भिक्षुः अपि स्वस्य प्रत्ययं श्रेष्ठं कृत्वा परिभ्रमति। तत्रापि शान्तिः तामसश्रमं पश्यति। जैनधर्मेषु बौद्धध र्मेषु च श्रेष्ठतायाः विषये विवादः अस्ति। शान्तिः अग्रे गत्वा सोमसिद्धान्तं पश्यति यस्मात् जैनभिक्षुः तस्याः सिद्धान्तदर्शनं पृच्छति। सोमसिद्धान्तेन भिक्षवः स्त्रियाः, मद्यस्य च लोभस्य कारणेन आकृष्टाः सन्ति। राजश्रमः कपालिकावेषः तौ आलिंग्य मद्यपानं करोति। नामसादृश्यात् शान्तिः शङ्कते यत् एषः मम माता श्रामः नास्ति इति। तदा करुणः कथयति यत् भवतः मातुः श्रमः विष्णुभक्तिना सह अस्ति, अन्यः कोऽपि राजश्रमः अस्ति।

चतुर्थः अंकः

श्रमः मैत्री च परस्परं सम्भाषणं कुर्वन्ति। मैत्री श्रामं वदति यत् मया मुदितातः श्रुतं यत् विष्णुभक्तिदेवेन त्वां महाभैरवीपङ्क्तौ उद्धारितम्। एतत् ज्ञात्वा अहं त्वां मिलितुं आगतः। श्रममहाभारतस्य घटना एवम् कथयति। मैत्री अपि स्वकथायां श्रामं कथयति यत् वयं चत्वारः भगिन्यः महात्मानां हृदयेषु निवसेम। सा अपि कथयति यत् देव विवेकः वस्तुनिष्ठचिन्तनस्य आह्वानं प्रेषितवान्। विवेकः विवेकवस्तुं वदति यत् अस्माकं आसक्तियुद्धम् आरब्धम् अस्ति। कामः आसक्तिपक्षे मुख्यः योद्धा अस्ति, तस्य युद्धाय वयं भवन्तं चिनोमः। विषयविचारः वदति यत् एतत् मम कृते कठिनं कार्यं नास्ति। कार्यं जितुम् किं महत् कार्यम्। क्षमा वदति यत् अहं अवश्यमेव क्रोधं जित्वा क्रोधं जित्वा हिंसा मद्यपानं च स्वयमेव पराजयं स्वीकुर्यात्। लाभं प्राप्तुं सन्तुष्टिः आह्वयते। सन्तोषः वदति यत् अस्माभिः बनारसस्य आक्रमणस्य सज्जता कर्तव्या। राजा विवेकः अपि स्वसैन्यं प्रेषयितुं आदेशं ददाति।

पंचम अंकः

पञ्चमे कर्मणि अन्तःकरणसेना आसक्तिं आक्रमयति, यदा च अन्तःकरणसेनायाः आसक्तिः नष्टा भवति, तदा श्रमः अस्य निष्कर्षं प्राप्नोति यत् स्वजनविरोधेन सर्वदा परिवारस्य विनाशः भवति। विष्णुः भक्तिं शान्तिश्रमं च मिलित्वा पृच्छति यत् युद्धस्य का वार्ता अस्ति। श्रमः कथयति यत् देवीविरोधात् यत् भवितुम् अर्हति स्म तत् अभवत्। उभयतः सेनाः सम्मुखे स्थिताः आसन्। विवेकः न्यायदर्शनं दूतरूपेण मो. दूतः गत्वा मोहम् अवदत् यत् सः मन्दिरं त्यक्त्वा निवृत्तः भवतु, अन्यथा सः सम्पूर्णतया नष्टः भविष्यति। इति श्रुत्वा मोहः अतीव क्रुद्धः अभवत्, तस्मिन् एव काले अस्माकं सेनायाः पुरतः सरस्वती प्रादुर्भूतवती। भयंकरं युद्धं जातम्, मोहिकनपक्षस्य सर्वेषां जनानां क्षतिः अभवत्। आसक्तिः कुत्रचित् निगूढः आसीत्। एतानि सर्वाणि वार्तानि श्रुत्वा मनुष्यः स्वपुत्रस्य मृत्योः कारणेन अतीव दुःखितः अभवत्। प्रवृत्तिमृत्युवार्ता तं भग्नवती। ततः सरस्वती तं प्राप्य जगतः वास्तविकरूपं तस्य मनसि प्रवर्तयति स्म। स त्यागं प्रति प्रवृत्तः निवृत्तिः च मनसः पत्नीपदे नियुक्तः। एवं मनः अन्ते शान्तिं प्राप्तवान्।

षष्ट अंकः

इदानीं शान्तिः श्रमः च आश्वासितः अभवत्, ते आरामेन जीवनं यापयितुं आरब्धवन्तः। अथ एकदा शान्तिः श्रामं राज्यस्य विषये वार्ताम् अपृच्छत। श्रमः तां व्याख्यातवान् यत् सः पुरुषः सम्बन्धं त्यक्त्वा त्यागं स्वीकृतवान। अस्मिन् परिस्थितौ अपि आसक्तिः स्वस्य दुष्टतां न त्यक्तवती इति अपि परिश्रमेण सः ज्ञातवान। सः पुरुषस्य सुखं आनेतुं मधुमतीं नियुक्तं करोति। मधुमती च पुरुषाय कल्पनां दर्शयति, माया अनुमोदयति, मनः तत् अनुमोदयति संकल्पः च तं चोदयति। पुरुषः अपि सहमतः परन्तु ततः पृष्ठभूमितः तत्त्वानि कालान्तरे एतत् भ्रमम् उदघाट्य पुरुषं सचेष्टयन्ति। सः पुरुषः विवेकं द्रष्टुं इच्छां प्रकटयति अपि च उपनिषदस्य निमन्त्रणं प्रेषयति परन्तु उपनिषद् विवेकं मिलितुं अनिच्छुकः एव तिष्ठति यतोहि विवेकः तं कठिनसमये त्यक्तवान् आसीत् यस्य कारणात् उपनिषदस्य बहु दुःखं भवितुमर्हति स्म शान्ति उपनिषद् व्याख्यायते। अथ कुत्रचित् उपनिषद् विवेकेन सह मिलति। उपनिषद् पुरुषाय स्वकथा कथयति। सः पुरुषः उपनिषदं पृच्छति, कथं त्वया एतावता दिवसाः व्यतीताः? उपनिषद् उक्तं यत् अहं मठ-पुराण-मन्दिरादिषु स्थानेषु स्थितवान। तत्र निवसन्तः जनाः दुष्कृतं कुर्वन्तः मया दृष्टाः। एवं च उपनिषद् स्वकथा कथयति। एतस्मिन् एव क्षणे निदिध्यासनः प्रादुर्भूतः उपनिषदं कथयति यत् भवतः गर्भात् विद्या प्रबोधनाम्नाम्नाम् द्वौ बालकौ जायते। विद्यां संघर्षेण विद्यां मनसि परिणमयित्वा प्रबोधचन्द्रं मनुष्याणां हस्ते समर्प्य विवेकपूर्वकं विष्णुभक्तिं प्रति गन्तव्यम। इति अन्ते भवति । बोधोदयेन सह पुरुषस्य अन्धकारः गच्छति, पुरुषः विष्णुभक्तिप्रनन्दात् मुक्तिं प्राप्नोति।

पाठगत- प्रश्नाः 6.2

1. योग्यचित्तयोः स्त्रियाः कानि नामानि सन्ति?
2. विवेकः मोहश्च के सन्ति?
3. अहङ्कारः कस्मिन् संख्यायां प्रविशति?
4. अन्तःकरणं आसक्तिः च कस्मिन् संख्यायां युद्धं कुर्वन्ति?
5. मनः कदा शान्तिं प्राप्नोति?
6. नाटकस्य कथानकं कः प्रवृत्तिः अस्ति?

6.4 प्रबोधचन्द्रोयस्य सैद्धान्तिकप्रयोगः

संस्कृतनाटकमालायां अध्यात्मविषये नाटकस्य रचना महत्त्वपूर्णं कार्यं चर्चाविषयं च अभवत्। कृष्णमिश्रस्य प्रबोधचन्द्रोदयस्य नाटकस्य चर्चा ११ शताब्द्याः अनन्तरम् अपि विद्वानानां मध्ये कृता अस्ति। सम्भवतः एतत् नाटकं प्रथमं प्रतीकात्मकं नाटकं यस्मिन् प्रवृत्तीनां, तेषां संघर्षस्य

च चित्रणं मञ्चे पात्ररूपेण दर्शयित्वा कर्तुं प्रयत्नः कृतः अस्ति। भारतेन्दुहरिशचन्द्रस्य 'भारतदुर्दशा' इति नाटकं सहजतया स्मर्यते, यस्मिन् सः भारतस्य दुर्दशायाः मुख्यकारकान् चरित्ररूपेण प्रस्तुतं करोति।

वस्तुतः प्रबोधचन्द्रोदयः शान्तं आकर्षकं च नाटकम् अस्ति। नाट्यशास्त्रे वर्णितान् रसान् पश्यामः चेत् अष्टौ रसाः एव प्राप्नुमः। आचार्यभरतेन नाटके शान्तरसस्य प्रयोगः न कृतः। परन्तु ११ शताब्द्यां शान्तरसः नवमः रसः इति स्थापितः अस्ति तथा च श्रीकृष्णमिश्रः अस्य रसस्य लक्ष्यं कृत्वा प्रबोधचन्द्रोदयस्य लेखनं करोति। मञ्चे परिश्रमः, ज्ञानं, भक्तिः, विवेकः, बुद्धिः, क्रोधः, अहंकारः इत्यादयः अमूर्तभावनाः पात्ररूपेण दृष्ट्वा स्वतः एव रुचिः पूर्णः भवति। कथानकस्य कस्यापि पौराणिक-ऐतिहासिक-घटनायाः स्थाने वेदान्तस्य एकत्वं कथारूपेण दर्शयितुं केवलं कृष्णमिश्रः एव कल्पयितुं शक्नोति।

टिप्पणी

कृष्णमिश्रस्य नाट्यकृत्या कालान्तरेण अनेकानि रूपकाणि उत्पन्नानि। अनेके नाटककाराः तस्य उपयोगेन स्वरूपकानि निर्मितवन्तः। यथा यशपालः १३ शताब्द्यां श्मोहापराजयश इति उपमां लिखितवान्, तथैव वेङ्कटनाथः १४ शताब्द्यां श्संकल्पसूर्योदयश इति उपमां लिखितवान्। एषा परम्परा न स्थगितवती। १६ शतके गोकुलनाथः श्अमृतूदयश इति रूपकं लिखितवान्। श्रीनिवास दीक्षितेन 'भवनपुरुषोत्तम' इति रूपकं रचितम्, करणपुरे च 'चौतन्यचन्द्रोदयम्' इति। १७ शताब्द्याः अन्ते १८ शताब्द्याः प्रथमार्धे च वेदकविः 'विद्यापरिणय' इति प्रतीकात्मकरूपं लिखितवान्, वरदाचार्यः च 'यातिराजविजय' इति लिखितवान्। श्रीकृष्णमिश्रस्य प्रबोधचन्द्रोदयस्य ज्ञानस्य अर्थः अस्ति यत् पारम्परिककथाप्रयोगं त्यक्त्वा नूतनं सृजनात्मककथां स्वीकृतवती संस्कृतनाटकानां परम्परायां नाटकीयशैलीं ज्ञातुं।

पाठगत-प्रश्नाः 6.3

1. प्रबोधचन्द्रोदयस्य मुख्यतत्त्वं कः?
2. हरिश्चन्द्रेण रचितं प्रतीकात्मकं नाटकं कः?
3. मोहपराजयरूपकस्य रचयिता कः?
4. संकल्प सूर्योदयरूपकं कदा लिखितम्?
5. प्रतीकात्मकनाटकेन किम् अभिप्रेतम्?

भवता किं ज्ञातम्

- प्रबोधचन्द्रोदयस्य रचयिता श्रीकृष्णमिश्रा अस्ति।

- श्रीकृष्णमिश्रस्य कालखण्डः ११ शताब्दी अस्ति।
- श्रीकृष्णमिश्रेण वेदान्तस्य एकत्वस्य सिद्धान्तः स्वस्य नाटकस्य कथानकस्य मुख्याधारः कृतः अस्ति।
- संस्कृतनाट्यपरम्परायां प्रथमवारं श्रीकृष्णमिश्रः दार्शनिकविचारं पात्ररूपेण परिणमयित्वा नाटकस्य रचनां कृतवान्।
- प्रबोधचन्द्रोदयः शान्तं नाटकम् अस्ति।
- प्रबोधचन्द्रोदयस्य नायकः विवेकः प्रतिनायकः आसक्तिः।
- प्रबोध चन्द्रोदय इति अन्तःकरणस्य आसक्तिस्य च संघर्षस्य कथा अस्ति। अस्मिन् विवेकेन सह मनसः, वस्तुनिष्ठविचारः, सन्तोषः, श्रमः, शान्तिः, विष्णुभक्तिः, उपनिषदः, आसक्तिः च लोभः, अभिमानः, क्रोधः, कामः, चार्वाक, अहंकारः, मिथ्यादृष्टिः इत्यादयः।
- प्रबोधचन्द्रोदयस्य शैल्यां परिवर्तनं कृतवन्तः संस्कृतनाट्यकाराः स्वरूपकं निर्मितवन्तः येषु तेषां मानवप्रवृत्तिः अदृश्यमानसिकविकाराः च पात्ररूपेण निर्मिताः।

पाठांत-प्रश्नाः

1. संस्कृतनाट्यलेखनमालायां प्रबोधचन्द्रोदयस्य किं महत्त्वम्?
2. प्रबोधचन्द्रोदयनाटकस्य मूलकथा कथयतु?
3. प्रबोधचन्द्रोदयस्य नामकरणविषये कथयतु?
4. प्रबोधचन्द्रोदयस्य प्रयोगविषये कथयतु?

पाठगतप्रश्नानां उत्तराणि

6.1

1. श्रीकृष्णमिश्रः
2. 11 शताब्द्याः परितः
3. प्रतीकात्मकप्रकृतेः नाटकम्
4. षट् अंके

5. विवेक:

6. आसक्तिः

7. वीरविवेकस्य पत्नी

8. कामस्य पत्नी

9. भौतिकसुखेषु लीनतायाः भावः

10. उपनिषदस्य मित्रम्

6.2

1. प्रवृत्तिः निवृत्तिश्च

2. नायकः नायकविरोधी च

3. द्वितीयाङ्कः

4. पञ्चमी अङ्के

5. दार्शनिकः

6.3

1. शांतरसः

2. भारतदुर्दशा

3. यजपाल (13 शताब्दी)

4. 14 शताब्दी

5. तानि नाटकानि येषु अमूर्ततत्त्वानि पात्ररूपेण मूर्तानि भवन्ति।